शिशु वा महिला वचत तथा ऋण सहकारी संस्थामा आवद्ध महिलाहरुको आर्थिक अवस्थामा आएको परिवर्तनको समाजशास्त्रीय अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्‌यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र संकाय अन्तर्गत पृथ्वीनारायण क्याम्पस, पोखरा समाजशास्त्र/मानवशास्त्र विभाग स्नाकोत्तर तह द्धितीय वर्षको आठौ पत्रको प्रयोजनको लागिप्रस्तुत

शोधपत्र

<u>शोधकर्ता</u>

श्रीराम ढकाल

रोल्नं. ११६/०६३

त्रि.वि. रजिष्ट्रेशन नं. ५६०५-८४

(समाजशास्त्र)

त्रिभुवन विश्वविद्‌यालय

मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र संकाय

समाजशास्त्र/मानवशास्त्रविभाग

पृथ्वीनारायण क्याम्पस

पोखरा, नेपाल

चैत्र, २०७०

सिफारीस पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालयबाट सामजशास्त्र विषयमा स्नातकोत्तर तह उपाधीको आंशिक आवश्यकता पूर्तिका लागि (एम.ए. ५०८) मेरो निर्देशन तथा सुपरिवेक्षणमा **श्रीराम ढकाल**द्वारा लेखनाथ नगरपालिका वडा नं. ८ मोहोरियामा स्थापित ***"शिशुवा महिला वचत तथा ऋण सहकारीमा सहभागी महिलाहरुको आर्थिक अवस्थामा आएको परिवर्तनको समाजशास्त्रीय अध्ययन"*** शिर्षकको यो शोधपत्र तयार पार्नु भएको हो । यसरी धेरै मेहनत पुर्वक कास्की जिल्ला लेखनाथ नगरपालिका भित्र केन्द्रित रहि स्थलगत अध्ययन गरेर तयार पारिएको यो शोधपत्र कार्य सम्वन्धि उहाँको कार्यप्रति म सन्तुष्ट छु । उक्त शोधकार्यको आवश्यक मुल्याङ्कनका लागि सिफारीस गर्दछु ।

....

शंकरनाथ पौडेल

शोध निर्देशक

समाजशास्त्र/मानवशास्त्रविभाग

पृथ्वीनारायण क्याम्पस

पोखरा

चैत्र, वि.सं. २०७०

April, 2013

स्वीकृति पत्र

त्रिभुवन विश्व विद्‌यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र संकाय अन्तर्गत पृथ्वी नारायण क्याम्पस समाजशास्त्र/मानवशास्त्र विभाग स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको समाजशास्त्र विषयको आठौं पत्रको आंशिक आवश्यकता पुरा गर्नका लागि छात्र **श्रीराम ढकाल** ले तयार गर्नु भएको "**शिशुवा महिला वचत तथा ऋण सहकारी संस्थामा आवद्ध महिलाहरुको आर्थिक अवस्थामा आएको परिवर्तनको समाजशास्त्रीय अध्ययन"** शीर्षकको यो शोधपत्र स्नातकोत्तर उपाधिका लागि उचित ठहरिएकाले शोधपत्र मूल्याङ्कन समितिबाट स्वीकृति प्रदान गरिएको छ ।

शोधपत्र मूल्याङ्कन समिति

....
शंकरनाथ पौडेल
शोध निर्देशक

....
डा.उमानाथ बराल
बाह्य परिक्षक

....
शान्ति भुसाल
विभागीय प्रमुख

मिति : वि.सं. २०७० चैत्र
Date: 2014 April (AD)

कृतज्ञता ज्ञापन

यो शोधपत्र तयार गर्ने क्रममा आफ्नो सहयोग सल्लाह र सुझावहरु प्रदान गर्नु हुने समाजशास्त्र मानवशास्त्र विभाग पृथ्वीनारायण क्याम्पस पोखराका शिक्षण सहायक शंकरनाथ पौडेलप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । साथै सोधकार्यको अध्ययनको क्रममा मलाई सहयोग गर्नुहुने समाजशास्त्र/मानवशास्त्र विभागका विभागिय प्रमुख श्रीमती शान्ता भुसाल लगायत गुरुजनहरु, कर्मचारीहरुलाई विशेष धन्यवाद दिन चाहन्छु । यस अध्ययनको क्रममा केन्द्रिय पुस्तकालय कीर्तिपुर, क्षेत्रिय पुस्तकालय पृथ्वीनारयाण क्याम्पस पोखरा, सहकारी विभाग, केन्द्रिय सहकारी प्रशिक्षण केन्द्र, सहकारी वोर्ड, सहकारी प्रशिक्षण तथा डिभिजन कार्यालय कास्की र लेखनाथ नगरपालिकालाई धन्यवाद दिन चाहन्छु । साथै अध्ययन लेखनको क्रममा सहयोग गर्ने लेखनाथ नगरपालिका वडा नं. ८ का सचिव विष्णु प्रसाद लामिछाने प्रति हार्दिक धन्यवाद दिन चाहान्छु ।

शोधपत्रका लागि आवश्यक सहयोग गर्ने माता पिता, श्रीमती गायत्री ढकाल, छोरा रोशन ढकाल र छोरी रस्मीता ढकालप्रति आभार व्यक्त गर्दछु । त्यसैगरी शिशुवा महिला वचत तथा ऋण संस्थाका सबै सदस्यहरु एवं कार्यसमितिलाई आवश्यक सूचना प्रदान गरी सहयोग गर्नु भएकोमा विशेष धन्यवाद दिन चाहान्छु ।

अन्तमा, शोधपत्रको कम्प्युटर टाइपमा विशेष सहयोग गर्ने ओम कामना कम्प्युटर एण्ड साइवर शिशुवाका प्रो. झलक राज पौडेर तथा सरस्वती शर्मा ज्यूलाई हार्दिक धन्यवाद दिन चाहान्छु ।

....

श्रीराम ढकाल
समाजशास्त्र/मानवशास्त्र विभाग
पृथ्वीनारायण क्याम्पस
पोखरा

चैत्र, २०७०

शोधसार

मानवको शिकारी युगदेखी सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, राजनैतिक विकास तथा प्रगतिको अवस्थामा पुग्नको लागि सामुहिक सोचाइ, सामुहिक नेतृत्व र सामुहिक कार्यको तालमेलबाट नै समाजमा ठूलो भूमिका खेलेको पाइन्छ । सामान्यतया एक जना मात्र महिला वा पुरुषको मात्र देनले सामाजिक तथा आर्थिक समस्याहरुको समाधान गर्न सक्दैन जसका लागि विभिन्न व्यक्तिहरुको सामुहिक प्रयास र आपसी सहयोगको आवश्यकता पर्दछ । सामुहिक प्रयास, भावना, उद्देश्य तथा क्रियाशिलतालाई व्यवहारिक स्वरुप प्रदान गर्न सदस्यहरुको सामूहिक हितका लागि सहयोग र सहकार्य व्यवसायिक कार्य नै सहकारी संस्था हो । सहकारीको अर्थ नै एकले सबैलाई र सबैले एकलाई एक आपसमा सहयोग गर्नु हो ।

शोधपत्र अध्ययन लेखनाथ नगरपालिका वडा नं. ८ स्थित मोहरिया, कास्कीमा अवस्थित शिशुवा महिला बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लिमिटेडलाई छनोट गरिएको छ । यस संस्थामा आवद्ध २५० जना महिला सदस्यहरु मध्ये उद्देश्यमूलक नमूना छनोट विधिद्वारा २० जनाको मात्र व्यक्तिगत अध्ययन गरिएको छ । यसमा सामाजिक, लैङ्गिक, आर्थिक र मार्क्सवादी सिद्धान्तहरु प्रयोग गरिएको छ ।

यस अध्ययनमा निम्न उद्देश्यहरु राखिएको छ :

- सहकारी संस्थामा आवद्ध महिला दिदीबहिनीहरुमा आएको सामाजिक, आर्थिक परिवर्तनको बारेमा अध्ययन गर्ने ।
- सहकारीमा आवद्ध महिला दिदीबहिनीहरुको क्षमता चेतना अभिवृद्धि, व्यक्तित्व विकास र पेशा व्यवसायको बारेमा विश्लेषण गर्ने ।

यस शोधपत्रमा प्राथमिक तथा द्वितिय दुवै प्रकृतिका विधिहरु प्रयोग गरी तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ । साथै तथ्याङ्क संकलन गर्नका लागि व्यक्तिगत अध्ययन, अवलोकन, समूह केन्द्रित छलफल, अन्तरवार्ता, अनुसूची, तथा द्वितिय स्रोतहरु जस्तैः सहकारी प्रशिक्षण तथा डिभिजन कार्यालयका वार्षिक अङ्क, लेख, रचना, समाजशास्त्री, मानवशास्त्री, अर्थशास्त्रीहरुका पुस्तक ग्रन्थ आदि प्रयोग गरिएको छ ।

शोधपत्र लेखन कार्यमा विशेषगरी लैङ्गिक सिद्धान्त, मार्क्सवादी सिद्धान्त, आर्थिक तथा सामाजिकीकरण सम्वन्धी सिद्धान्तहरुसँग सम्वन्धित छ । बचत तथा ऋण सहकारी संस्थामा सदस्यहरु संलग्न हुनुपूर्व र पछि के कस्ता सामाजिक, आर्थिक परिवर्तन भए सो को प्रभावलाई

यहाँ विश्लेषण गरिएको छ । आर्थिक अवस्थामा कमजोर, चेतनाको कमी भएकाहरु सहकारी संस्थामा संलग्न भएपछि संस्थाबाट उपलब्ध सहकारी शिक्षा, चेतनामूलक एवम् ज्ञानवर्द्धक तालिम, व्यवसायिक र सीपमूलक तालिम आदिले गर्दा उनीहरुमा सामाजिक हैसियतमा वृद्धि भएको, सामाजिक प्रतिष्ठा बढेको साथै रोजगारीको माध्यमबाट आय आर्जनमा वृद्धि भएको पाइन्छ । आय आर्जनको लागि संस्थाबाट आवश्यकता अनुसार ऋण लिई विभिन्न प्रकारका पेशा तथा व्यवसायहरु जस्तै : कुखुरा पालन, बाख्रा पालन, गाई पालन, तरकारी तथा फलफूल पसल, किराना पसल, ब्युटीपार्लर, सिलाई बुनाई आदि व्यवसाय गरेर आर्थिक उन्नति गरेको देखियो । तालिम भ्रमण तथा सभा गोष्ठीमा सहभागी हुनाले उनीहरुको सामाजिक स्तरमा समेत परिवर्तन भएको पाइन्छ । बचत गर्ने तथा फजुल खर्च नगर्ने बानीले आर्थिक अवस्थामा सुधार आएको देखिन्छ ।

समाजमा स-साना रुपमा छरिएर रहेको श्रम, श्रोत, साधन र पूँजीलाई एकत्रित गरी सामुहिक प्रयास र सहभागीताबाट आफ्नो उन्नति गर्न सहकारी एक प्रवल माध्यम भएको अनुसन्धानमा पाइयो । छरिएर रहेको स-साना पूँजी, सीप र साधनलाई संगठित तुल्याई महिलाको सहभागितामा प्रजातान्त्रिक निर्णयबाट त्यसको परिचालन गरी विभिन्न आयमूलक, व्यवसाय वा उद्योगधन्दाको सञ्चालनद्वारा समाजमा रोजगारी वृद्धि गर्ने र यस्ता उद्योग व्यवसायमा नीति र योजनादेखि नेतृत्व तहसम्म महिला सदस्यहरुलाई सहभागी गराई उनीहरुको सामाजिक, आर्थिक विकास गर्न सघाउ पुऱ्याएको हुँदा शिशुवा महिला बचत तथा ऋण सहकारी संस्था, महिलाहरुको लागि कोशे ढुङ्गा सावित भएको पाइन्छ ।

विषय सूची

शिर्षक	पेज नं.
आवरण पृष्ठ	
सिफारिस पत्र	i
स्वीकृति पत्र	ii
कृतज्ञता ज्ञापन	iii
सोधसार	iv
विषय सुची	vii
तालिका सूची	x
अध्याय एक : शोध अध्ययनको परिचय	१-१०
१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमी	१
१.२ समस्याको कथन	६
१.३ अध्ययनका उद्देश्यहरु	७
१.४ अध्ययनको महत्व र औचित्य	८
१.५ अध्ययनको सीमा	९
१.६ अवधारणागत ढाँचा/संरचना	९
१.७ अध्ययनको संगठन	१०
अध्याय दुई : साहित्य समीक्षा	११–३६
२.१ सैद्धान्तिक समीक्षा	११
२.२ सहकारीका विशेषताहरु	१२
२.३ सहकारीका सिद्धान्तहरु	१२
२.४ सहकारीका मुल्यहरु	१३
२.५ सहकारीताको ऐतिहासीक पृष्ठभृमी	१३
२.६ सहकारीताबाट हुने फाइदाहरु	१४

२.६.१ सामाजिक फाइदा १५
२.६.२ आर्थिक फाइदा १६
२.६.३ सहकारीवाट शैक्षिक फाइदा १७
२.७ पूर्वअध्ययनको समीक्षा १८
अध्याय तीन : अध्ययन विधि ३४-
३.१ अध्ययन क्षेत्रको छनोट र औचित्य ३४
३.२ समग्रता र नमूना छनोट विधि ३४
३.३ तथ्याङ्कको प्रकृति र श्रोत ३४
३.४ तथ्याङ्क संकलनमा प्रयोग भएका विधिहरु ३५
३.५ अध्ययनको प्रस्तुतीकरण र विश्लेषण ३६
अध्याय चार : अध्ययन क्षेत्र, र सहकारीको पृष्ठभुमी ३७-३९
४.१ अध्ययन क्षेत्रको परिचय ३७
४.२ शिशुवा महिला वचत तथा ऋण सहकारीको ऐतिहासिक पृष्ठभुमी ३८
अध्याय पाँच : वैयक्तिक अध्ययन **४०-६०**
अध्याय छ : सामाजिक, आर्थिक, प्रकृती/प्रभाव र परिवर्तनको विश्लेषण **६१-७१**
६.१ सामाजिक प्रभावको विश्लेषण ६१
६.२ आर्थिक परिवर्तनको विश्लेषण ६५
अध्याय सात : क्षमता, चेतना, व्यक्तित्व तथा नेतृत्व विकासमा आएको परिवर्तन र उद्यमशिलता **७२-७६**
७.१ क्षमता, चेतना, नेतृत्व तथा व्यक्तित्व विकासमा आएको परिवर्तन ७२
७.२ व्यक्तित्व विकासमा सहकारिता ७३
७.३ उद्यमशिलताको विकासमा सहकारीता ७३
७.४ सहकारी संचालनमा महिलाहरुको भूमिकामा देखिएको प्रभाव ७६
अध्याय आठ : अध्ययनको सांराश निष्कर्ष र सुझावहरु **७७-८१**
८.१ अध्ययनको सारांश ७७
८.२ मुख्य प्राप्तीहरु ७८

८.३ निष्कर्ष ७९

८.४ सुझावहरु ८०

अनुसूची १ कास्की जील्लाको नक्सा *८२*

अनुसूची २ कायक्षेत्रको नक्सा *८३*

अनुसूची ३ शिशुवा वचत तथा ऋण सहकारी संस्थामा आवद्ध शेयर सदस्यहरु (जुन यस शोध पत्रको उत्तरदाताको रुपमा संलग्न रहेका) का तस्वीरका झलकहरु *८४*

तालिका सूची

तालिका	पृष्ठ
१.१ कास्की जिल्लामा सञ्चालित सहकारी संघ संस्थाहरु	४
१.२ लेखनाथमा मात्र सञ्चालित सहकारी संस्थाहरु	५
१.३ लेखनाथमा मात्र सञ्चालित महिला सहकारी संस्थाहरु	५
६.१ सहकारीमा लाग्न प्रेरणा पाउने सदस्यहरु	६२
६.२ उमेर र शिक्षाका आधारमा सहकारीमा संलग्न सदस्यहरु	६३
६.३ सहकारीमा विभिन्न कारणबाट संलग्न महिला सदस्यहरु	६३
६.४ संस्थाबाट ऋण लिने र नलिने सदस्यहरु	६६
६.५ सहकारीबाट ऋण लिने र नलिने सदस्यहरु	६८
६.६ सहकारीमा बचत गर्ने र नगर्ने सदस्यहरु	६९
६.७ ऋण लिएर व्यवसायमा लगानी गर्ने सदस्यहरुको संरचना	६९
६.८ ऋण लिएर फाइदा गर्ने सदस्यहरु	७०
६.९ आर्जन गरेको रकम विभिन्न क्षेत्रमा खर्च गर्ने सदस्यहरु	७०